

Het culturele (in) Europa: bewust omgaan met diversiteit

Samenvatting Advies van de Raad voor Cultuur

Hoe kan Europa bewust omgaan met diversiteit?

De Raad voor Cultuur biedt een advies aan over culturele diversiteit. Dit advies is een uitwerking van adviezen die werden gevraagd door het Vlaams Parlement. Het past tevens binnen de intenties van de minister van Cultuur Bert Anciaux, die dit probleem prioritaire aandacht geeft.

Uitgangspunt: het gevaar van multiculti

Multicultureel, monocultureel,... dergelijke begrippen worden sinds de jaren 90 te pas en te onpas gebruikt. Terecht?

Het beschermen en in stand houden van zoveel mogelijk soorten en ecosystemen wordt belangrijk geacht voor het leven in het algemeen. Een soortgelijke argumentatie werd in de jaren 90 ontwikkeld over de „culturen in de wereld". Daarbij ging men ervan uit dat „culturele diversiteit" cruciaal is voor het overleven van de mensheid. Omdat die visie sterk beïnvloed was door ideeën over biodiversiteit, werd makkelijk een verband gelegd met lichamelijke kenmerken (de verschillen in geslacht, huidskleur, validiteit,...) en locaties.

In een dergelijk concept ziet men cultuur als een natuurlijk, statisch, dus onveranderlijk systeem (de „essentialistische" visie). Dat leidt tot een soort cultureel fundamentalisme.

Die visie brengt een belangrijk probleem met zich mee. Het begrip „culturele diversiteit" vernauwt zich tot een container voor probleemstellingen. Men gaat op zoek naar bepaalde vormen van etnisch-culturele achterstelling en probeert daarvoor een oplossing te zoeken. Die handeling streeft ogenschijnlijk naar integratie, maar levert het tegengestelde op, namelijk segregatie. Culturen worden immers opgevat als afgesloten entiteiten, en een beleid dreigt makkelijk uit te gaan van het tellen van vertegenwoordigde kleuren. Zo worden niet-dominante groepen bevoordeeld, waardoor ze in een nog groter maatschappelijk isolement kunnen verzeilen. Dat is een paradox.

Een dergelijk „essentialistisch" uitgangspunt heeft te weinig aandacht voor groepsculturen en groepsdynamieken, leidt makkelijk tot agressie en uitsluiting, en vandaar tot angst. Die opvatting gaat in tegen de principes zoals UNESCO die uiteenzet. UNESCO legt namelijk een verband tussen creativiteit en diversiteit. Het politieke antwoord op de feitelijke diversiteit in de samenleving is „cultureel pluralisme". Een dergelijk pluralisme is onscheidbaar van een democratisch kader.

De sleutelwoorden: inclusief, relationeel, cultureel

Wat is cultuur?

In Europa betekent „het culturele" sinds de verlichting de ambitie om tot bewustzijn te komen en dit bewustzijn te laten spelen in het publieke domein. Door het culturele als een afzonderlijke dimensie te zien, werd het een denkbare en herdenkbare ruimte. Daarin kan de maatschappij uitgesproken verwachtingen stellen aan zijn burgers. De burgers kunnen die verwachtingen in vraag stellen.

Die houding leidde vanaf het eind van de negentiende eeuw tot een emancipatorische beweging waaruit een openbare culturele sector groeide. Die diende de waarden van de maatschappij, door cultuur enerzijds van onderuit te laten groeien (de socio-culturele werking), en door anderzijds duidelijke ijkpunten te installeren, als vuurtorens.

Het is ten dele het succes van dit emancipatieproces, waartoe de openbare culturele sector zelf bijdroeg, dat hem de voorbije decennia in de problemen bracht. De sector trok zich binnen zichzelf terug, en werd steeds minder de ontwikkelingsruimte van en voor die maatschappij.

Toch blijft deze openbare culturele sector zijn bestaansrecht ontleen aan een cultureel maatschappelijke ambitie: de samenleving moet belang hechten aan uitingsvormen waarin bewust een omgang wordt gezocht met betekenissen, en waar men ook zoveel mogelijk de hele bevolking met deze waaier in contact wil brengen.

Dat is de omschrijving van „cultuur" die de Raad vandaag naar voor schuift: het culturele omvat „de systemen van gedeelde zingeving, opvattingen en waarden, en de symbolische vormen waarin deze uitgedrukt of belichaamd zijn." Cultuur is een reservoir van hulpbronnen die mensen zich kunnen toe-eigenen. Ze schept ruimte van uitwisselingen, maar tevens een arena voor conflicten. Het culturele is dus geen machtsvrije ruimte. Het culturele is de dimensie in de maatschappij die een omgang zoekt met de diversiteit: met alles wat niet gevat, gesystematiseerd, beheerd kan worden.

Inclusief.

Daarom bepleit de Raad een inclusieve visie, die de feitelijk diverse bevolking in al haar diversiteit adresseert. Interculturalisering is hierbij een uitgangspunt: dit is het proces waarbij de vaardigheid om met verschillende culturen om te gaan centraal staat. Reflexiviteit is een voorwaarde: de overheid moet vernieuwende, open initiatieven steunen, en bevestigende cultuur aan de markt overlaten.

Relationeel.

Volstaat het om bruggen tussen mensen te bouwen? De Raad meent van niet. Er dienen ook bruggen gebouwd binnen de mensen zelf. Diversiteit bevindt zich namelijk niet enkel tussen, maar ook in mensen en groepen. En goed en wel beschouwd, komt ze ook uit mensen voort.

Wat is diversiteit in mensen? Steeds nadrukkelijker zijn we een samenstelling van deelidentiteiten, genderprofielen, levensbeschouwelijke opvattingen, samenlevingsvormen, opvoedingswijzen, werk- en

vrijtijdskeuzes, historische en geografische situeringen, toekomstperspectieven ... Ook groepen en gemeenschappen zijn dynamische gehelen, die in elkaar verweven zijn en waarin verschillende basisprincipes naast elkaar spelen. Groepsvormingen worden in het verlengde hiervan een referentieveld, van waaruit mensen culturele tradities opnemen en verder zetten.

Maar diversiteit is ook een proces, dat onder meer ontstaat door hoe ze uit mensen en groepen komt. Mensen „representeren" geen tradities of andere identificatiemogelijkheden, ze nemen die – al dan niet – op zich. Groepen zijn niet alleen een referentieveld, maar tevens een ontwikkelingsveld: ze kunnen de traditie verder zetten door haar te transformeren.

Zowel individuen als gemeenschappen kunnen diversiteit bereiken tussen elkaar, binnen zichzelf, en uit zichzelf. Dat is de relationele opvatting van diversiteit die de Raad bepleit.

Vragen en adviezen

Gezien de grote uitdaging die culturele diversiteit volgens de Raad stelt aan onze maatschappij, vraagt de Raad aan het Vlaams Parlement om een helder begrippenkader te installeren over de basisambities van onze democratie, waarbij wordt uitgegaan van cultivering van diversiteit in en uit mensen en groepen. De aanleiding hiervan kan een actualiseringdiscussie omtrent het cultuurpact zijn.

Aan de minister van Cultuur vraagt de Raad om zijn ambities rond culturele diversiteit radicaal en op alle niveaus door te zetten. De Raad zou het betreuren mocht de minister zich beperken tot een inhaalbeweging met betrekking tot bepaalde vormen van etnisch-culturele achterstelling, en stelt voor om van deze specifieke inhaalbeweging een duidelijk afgebakend impulsbeleid te maken, en om naast deze symptoombestrijding ook ten gronde te werken.

De Raad geeft hiertoe enkele adviezen:

- bijzondere aandacht voor de praktijken reeds aanwezig in het culturele landschap die kunnen bijdragen tot een begripverschuiving,
- een formulering van de mogelijke inbreng omtrent culturele diversiteit vanuit de culturele deelsectoren,
- een uitnodigend, op diversiteit gericht beleid naar groepen toe, dat duidelijke verwachtingen formuleert met respect voor de eigen dynamiek van deze groepen,
- een radicale keuze voor een culturele beleidsvoering die inzet op intentieverbintenissen en op kritische monitoring, en die de aan de economie ontleende standaardisering van verwachtingen terugschroeft,
- een breed debat met als doel een verhoogde zelfreflectie in de openbare culturele sector.

Het culturele (in) Europa: bewust omgaan met diversiteit

Advies van de Raad voor Cultuur

0. Inleiding

Het Vlaams Parlement heeft verschillende adviezen aan de Raad voor Cultuur gevraagd, waarbij een visie op diversiteit in cultuur als onderbouw noodzakelijk is. Dat is onder andere het geval voor de vraag naar de cultuurpactwetgeving. Daarnaast diende zich een praktische urgentie aan: minister van cultuur Bert Anciaux wenst zich tijdens zijn beleid op culturele diversiteit te concentreren. De aanleiding van onderhavige tekst werd gevormd door de intentie van de minister om tegen februari 2006 een actieplan Culturele Diversiteit naar de sectoren Cultuur, Sport en Jeugd te sturen. Dit actieplan wordt uitgewerkt op basis van de "Leidraad voor de opmaak van een stand van zaken met betrekking tot de culturele diversiteit in de sectoren Cultuur, Jeugd en Sport". Dit advies gaat daarbij niet in op het huidige beleidstraject, aangezien de minister en zijn kabinet hiervoor reeds een uitgebreid overleg met het culturele veld heeft geïnstalleerd. Het advies richt zich nadrukkelijk op de bredere inzet van de minister en de terechte prioriteit die hij aan de uitdaging van culturele diversiteit wil geven.

Bij een politieke inzet omtrent culturele diversiteit dreigt een paradox. Terwijl er wordt gestreefd naar integratie en sociale cohesie en men dit met behulp van beleid wil realiseren, resulteert dit streven in de praktijk in differentiatie, bestendinging en segregatie, het tegengestelde van het beoogde resultaat. Dit is de conclusie van Sandra Trienekens in haar proefschrift "*Urban paradoxes. Lived citizenship and the location of diversity in the arts*"¹.

Met het huidige advies wil de Raad een kader voorstellen dat het diversiteitbegrip op een hedendaagse manier verbindt met cultuur en democratie. De Raad probeert in deze tekst enerzijds de oorzaken te achterhalen waardoor inspanningen om de sociale cohesie te bevorderen dreigen om te slaan in doorgevoerde segregatie. Daartoe wordt de invulling van het concept "culturele diversiteit" kritisch geanalyseerd. Daarnaast formuleert de Raad een breed kader over hoe diversiteit op een democratische manier kan worden gezien. De Raad stelt daarbij een diversiteitnotie voor die niet vertrekt van de problematische elementen, maar van maatschappelijke mogelijkheden. Hij formuleert diversiteit niet als een blokkade tussen mensen en groepen, maar als een werkelijkheid *in en uit* mensen en groepen die kan worden gecultiveerd.

---

¹ Universiteit van Tilburg 2004. Promotors: prof.dr. ir. J.T. Mommaas en prof.dr. R.S. Gowricharn.

Minister Anciaux legt een vinger op de wonde als hij vanuit de achterstelling van bepaalde etnisch-culturele groepen een probleem detecteert. De Raad kan zich ook vinden in een in de tijd afgebakend impulsbeleid dat deze achterstelling wil remediëren. De Raad vindt echter dat hiermee niet aan de grond van het gegeven wordt geraakt en dat een dergelijk impulsbeleid enkel productief kan zijn als het deel uitmaakt van een bredere en anders georiënteerde inzet waarbij een integrale cultuur van diversiteit in deze maatschappij wordt nagestreefd.

De Raad ziet de wenselijke rol van de openbare culturele sector binnen het beleid als een broedplaats van bewustzijn over de problemen en mogelijkheden in de hedendaagse maatschappij en van een cultureel handelen dat deze gestalte geeft. De Raad adresseert in deze nota dan ook niet alleen de wetgevende en uitvoerende dimensie van de politiek, maar ook de openbare culturele sector² als een buitenste schil van het beleid, als een instrumentarium dat door onze democratie in het leven werd geroepen om de culturele dimensie van de maatschappij te versterken.

De Raad wil dus ingaan tegen de vernauwing van het concept van "culturele diversiteit" tot het detecteren en remediëren van bepaalde vormen van etnisch-culturele achterstelling. Daardoor wordt het concept ingeperkt tot een container voor probleemstellingen, met een exclusieve focus op maatschappelijke achterstellingen, zonder deze in een breder, pro-actief socio-cultureel project op te nemen. Daardoor wordt het discours over culturele diversiteit veelal gereduceerd tot de verhouding tussen een aantal monolithische blokken; er wordt gedacht vanuit verschillende geïsoleerde culturen. Monoculturaliteit en multiculturaliteit zijn geen tegengestelden, maar twee versies van hetzelfde discours, stelde de Raad reeds in zijn memorandum. Zowel de monoculturalistische als de multiculturalistische visie schiet tekort in conceptualisering en in zogeheten oplossingen. Dit discours verliest de mogelijkheid uit het oog om te denken in termen van een integrale maatschappij. Daarom formuleert de Raad nu een advies ten gronde³.

---

² De term openbare culturele sector verwijst naar alle organisaties of initiatieven van de overheid of door de overheid ondersteund in het kader van haar cultuurbeleid.

³ Dit advies werd voorbereid door een werkgroep. Deze werkgroep bestond uit leden van de Raad: Bart De Baere, Rik Pinxten, Jorijn Neyrinck, Joannes Van Heddeghem; versterkt met enkele externe deskundigen: Marc Jacobs (directeur Vlaams Centrum voor Volkscultuur), Jos Pauwels (coördinator Voortgezette Lerarenopleidingen, Hogeschool Antwerpen, departement bedrijfskunde, lerarenopleiding en sociaal-werk), en An van Dienderen (visueel antropologe, UGent), die eindredactie van het voorontwerpadvies verzorgde. Dit voorontwerpadvies werd besproken na een gesloten minicolloquium waarbij vier andere externe experts een bijdrage leverden: Eric Corijn (cultuurfilosoof en sociaal wetenschapper, VU Brussel, Vakgroep Geografie), Zana Aziza Etambala (medewerker KULeuven, Departement Geschiedenis, Geschiedenis van de Nieuwe Tijd), Dieter Lesage, (filosoof en docent, Erasmushogeschool) en Vivian Liska, (professor Duitse Literatuur, directeur Instituut voor Joodse studies, UA). Bart De Baere verzorgde de eindredactie van het ontwerpadvies dat door de Raad werd goedgekeurd tijdens zijn vergadering van 27 oktober 2005.

1. Paradox in het discours over (culturele) diversiteit

Dit hoofdstuk situeert en problematiseert het essentialistisch denken dat vaak de ondergrond is voor een denken over 'culturele diversiteit'.

In dit hoofdstuk willen we nagaan welke betekenissen dit begrip heeft gekregen, en welke interpretaties eraan worden gegeven. Culturele diversiteit wordt soms als alternatief gebruikt voor fenomenen als pluralisme, culturele openheid, minderheden- en gelijke kansenbeleid of functioneert in debatten over (al dan niet positieve) discriminatie⁴. Maar het concept draagt ook sporen van een discours geworteld in een essentialistisch begrip van cultuur. Met deze analyse wil de Raad voor Cultuur de aandacht vestigen op nefaste consequenties van dit discours.

Het begrip culturele diversiteit is sinds het einde van de 20^e eeuw zowel in Vlaanderen als internationaal hoog op de agenda's komen te staan. Hierbij moet vooreerst herinnerd worden aan een verwantschap met het begrip **biodiversiteit**, dat in de jaren 1980 internationaal doorgebroken is. Biologen, milieuactivisten, politici en anderen pikten het begrip op. Ze gebruikten het onder andere om antwoorden te formuleren op de groeiende ongerustheid over het verdwijnen of uitsterven van soorten in de natuur op het einde van de 20^e eeuw. Biodiversiteit maakte de brug van wetenschappelijk onderzoek naar beleid en groeiend milieubewustzijn. Er werd en wordt geargumenteed dat biodiversiteit vitaal is voor het op lange termijn overleven van "het leven" op aarde. Het beschermen en in stand houden van zoveel mogelijk soorten en ecosystemen wordt belangrijk geacht voor het leven in het algemeen.

In de conventie over biologische diversiteit van de Verenigde Naties werd de definitie die bereikt werd op de United Nations Earth Summit van 1992 in Rio de Janeiro overgenomen: "*The variability among living organisms from all sources, including, inter alia, terrestrial, marine and other aquatic ecosystems and the ecological complexes of which they are part: this includes diversity within species, between species and of ecosystems.*"⁵

In de jaren 1990 werd een soortgelijke argumentatie ontwikkeld over de culturele wereld, letterlijk dan, over "culturen in de wereld". Zo wordt geargumenteed dat culturele diversiteit cruciaal is voor het op lange

---

⁴ In andere debatten staat vooral de relatie met processen van economische globalisering centraal. Zo staat in een nieuwe UNESCO-conventie over de bescherming van de "diversiteit van culturele inhouden en artistieke expressies", de vraag centraal of het beschermen van culturele diversiteit in een geglobaliseerde wereld wel mogelijk is. Gedijt de culturele diversiteit het beste binnen de "vrijheid" van de gemondialiseerde economie, of zijn beschermingsmaatregelen en nationale cultuurbeleid toch wel belangrijk? Hier is de discussie cruciaal of cultuur als dan niet volledig binnen het domein van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) valt. Het begrip "culturele diversiteit" verwijst in deze context naar de notie "culturele uitzondering". Wat op het spel staat is de mogelijkheid tot het voeren van cultuurbeleid door nationale staten en gemeenschappen, hoe dit moet gelegitimeerd worden en hoe ver dit mag gaan.

⁵ UNESCO, *Universal Declaration on Cultural Diversity* (adopted by 31st Session of the General Conference of UNESCO, Paris, 2 November 2001), on-line beschikbaar op: <http://www.vti.be/pdf/UniverseleVerklaringCultureleDiversiteit.pdf>.

termijn overleven van de mensheid. Daaruit volgt dat het in stand houden van endogene culturen (bedreigde talen, rituelen, denkwerelden,...) even belangrijk is voor de mensheid als de conservatie van de soorten en ecosystemen voor het leven in het algemeen. Hoewel aandacht voor allerlei (bedreigde) culturele fenomenen op de planeet zonder meer positief is, werden de **biologische analogieën** zelf zwaar bekritiseerd. De "globale" basisstelling is nauwelijks te bewijzen. Het toepassen van biologische modellen op cultuurwetenschappelijke en beleidsmatige fenomenen is zelden een goed idee.

Wat als gevolg van deze analogie is meegenomen in het discours rond culturele diversiteit is de verhoogde aandacht en positieve waardering voor **variatie**. Het heeft ook de gevoeligheid aangescherpt voor allerlei effecten van mondialisering en globalisering. Erfgoeddebatten zijn sterk beïnvloed door het denken over biodiversiteit en "werelderfgoed", i.c. de focus op het bewaren van tradities in functie van het in stand houden van de variatie.

In de nasleep van dit door de biodiversiteit beïnvloede discours, is de (vaak niet eens "onderhuidse") connectie met **lichamelijke kenmerken**, man/vrouw, andersvalide of niet, verschillende huidskleur, ... die vaak gemaakt wordt. In negatieve vertogen worden ze als uitsluitingmechanismen gebruikt. In positieve - op inclusie gerichte - vertogen worden ze gekoppeld aan de bekommernis dat de zo gedifferentieerde categorieën voldoende representatief aanwezig zijn of toegang hebben tot bepaalde culturele fenomenen. Dit past in bredere initiatieven van minderheden- en gelijke kansenbeleid⁶ en is ook terug te vinden in teksten van de minister van Cultuur ("*Beleidsnota Cultuur Anciaux 2004-2009*", "*Het trajectvoorstel naar een actieplan culturele diversiteit*" en de "*Leidraad voor de opmaak van een stand van zaken met betrekking tot de culturele diversiteit in de sectoren Cultuur, Jeugd en Sport*"). In de nota met het trajectvoorstel wordt in 'probleemstelling en situering' meteen gefocust op kansengroepen en etnisch-culturele minderheden. Dit is met name duidelijk in de vragen omtrent de aanbodzijde, waar de eerste twee vragen 'allochtonen' betreffen - dus 'vreemden', en dus ook een geïmpliceerde eigenheid. Pas in de derde vraag wordt breder ingezet: "Hoe kan aan een cultureel divers cultuur-, jeugd- en sportaanbod worden gewerkt?" De Raad voor Cultuur vindt dat de minister hiermee een sleutelvraag stelt voor de geëmancipeerde, globaliserende Vlaamse samenleving anno 2005.

De Raad voor Cultuur heeft veel aandacht voor de visie over en inzet voor interculturaliteit zoals die blijken in de teksten van de minister. Precies daarom wil de Raad voor Cultuur waarschuwen voor de problematische aspecten van het (bio)diversiteitconcept en wel om verschillende redenen:

---

⁶ Zoals het "*Strategisch Plan Minderhedenbeleid 2004-2010*"

1. De focus op etnisch-culturele minderheden en de aandacht voor lichamelijke kenmerken voortkomend uit het biodiversiteitsdiscours, getuigen van een begrip van cultuur dat als **essentialistisch** of **cultureel fundamentalistisch** kan worden omschreven. De term *cultureel fundamentalisme* wordt in de antropologie gebruikt om een houding te beschrijven die het oude racisme vervangt. Men spreekt niet meer over ras, maar het gaat nu over cultuur en cultuureigenheid of essenties. Het tot een stabiele essentie laten uitkristalliseren van "culturen" op basis van lichamelijke kenmerken of een locatie is wordt geïncrimineerd. De relatie met een "lokaal milieu" is door de processen van mondialisering, onder meer op het vlak van communicatie, sterk onder druk komen te staan. Antropologen spreken over "cultureel fundamentalisme" omwille van de structurele overeenkomst qua houding tussen de religieuze fundamentalisten en dit soort van "eigen cultuur eerst" en het appèl ervan. Cultuur wordt hier als een gesloten systeem gezien van waaruit de politieke vormgeving onverkort moet georganiseerd worden. Deze ontwikkelingen van de laatste twee decennia zijn relevant om het gebruik van "cultuur" en "culturele diversiteit" in de huidige wereld te begrijpen. Er is hier namelijk een essentialistisch gebruik van cultuur en religie aanwezig. Dit wil zeggen dat cultuur wordt gezien als een onveranderlijk, gesloten systeem en een defensief middel om maatschappelijk te bestaan. Deze opvatting van cultuur die inderdaad diversiteit vertoont – in die zin dat er veel afzonderlijke culturen zouden bestaan – verhindert vrijheid, gelijkheid en de erkenning van een diversiteitspolitiek. De opvatting van diversiteit als het naast elkaar bestaan van cultuur x, y en z wordt dan snel een late restant van een oud nationalistisch of regionalistisch denken en voelen, dat ons in een context van wereldwijde invloeden en bereikbaarheid - de netwerkmaatschappij - tot een handicap wordt en dat – nog belangrijker wellicht – de aandachtsmogelijkheden vermindert voor groeps culturen en groepsdynamieken.
2. Deze essentialistische opvatting van cultuur geeft bovendien aanleiding tot vernauwing van het begrip "culturele diversiteit" tot het detecteren en remediëren van bepaalde vormen van etnisch-culturele achterstelling. Deze vernauwing bevestigt een algemene tendens die "culturele diversiteit" inperkt tot een **container voor probleemstellingen**, met een exclusieve focus op maatschappelijke achterstellingen, zonder deze in een breder, pro-actief socio-cultureel project op te nemen. Het is dan een containerbegrip voor problematische breuklijnen. Ook als dit niet gebeurt, worden vaak begrippen als referentie genomen die problematische breuklijnen impliceren. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de notie van "tolerantie" die vaak als een positief democratisch begrip wordt gezien terwijl het een vorm – het goede gezicht – is

van het recht van de sterkste. Als diversiteit wordt bekeken met als inzet de remediëring van breuklijnen, wordt meteen een agenda gezet. Daardoor worden tegelijk talloze andere – op dat moment als niet problematisch ervaren – dimensies van diversiteit ondergesneeuwd. De problematisering viert hoogtij, de mogelijkheden krijgen geen aandacht. De veelkleurigheid krijgt veel te weinig waardering, laat staan dat ze als basis zou kunnen worden genomen voor een beleving van de huidige maatschappij als een gevolg van het emancipatieproject van de twintigste eeuw dat in grote mate succesvol was. Toch is dit de werkelijkheid, die werkelijkheid wordt enkel niet positief gekaderd. Wie aandachtig is, ziet dat zich in onze maatschappij eerder dan uit groepen bestaat uit een veelheid aan groepsvormingen en differentiëringen daarin. Deze groepsvormingen werken als maatschappelijke beelden en zelfbeelden waardoor mensen zich met elkaar verwant voelen of waardoor in tegendeel een differentiërende communicatie wordt gevoerd. Ze articuleren een eindeloze veelvoudigheid en vatten haar samen.

3. Een dergelijk discours zet er ook toe aan om diversiteit als **bedreigend** te ervaren. "Dit heeft te maken met een toenemende agressie en uitsluiting in de samenleving," stelde Eric Corijn op het colloquium ter voorbereiding van dit advies. Verschil dient volgens hem tot uitsluiting. Als mediacriticus stelt hij deze evolutie dagelijks vast in de meeste TV-programma's. "Of het nu om zogenaamde reality TV gaat of om spelletjes, telkens staat het uitsluiten van leden van de groep centraal. Winners tegenover losers binnen de groep, het vreemde lichaam in de eigen groep (de mol). Zo vormt zich een voedingsbodem die angst creëert om te worden uitgesloten of de drang om uit te sluiten aanwakkert, de "politics of fear". Het is belangrijk om de samenhang niet te baseren op angst", stelt hij, "samenleven in diversiteit op basis van angst is totaal onmogelijk."
4. Een culturele diversiteitsbeleid vanuit deze invalshoek wil bepaalde vormen van **uitsluiting** remediëren maar werkt er tegelijkertijd andere mee in de hand. Immers, enkel door het beleid "geïdentificeerde" minderheden komen aan bod. "Er moet aandacht besteed worden aan de verhouding tussen de reële samenleving en de gerepresenteerde samenleving," stelde Eric Corijn nog. "Er bestaat een grote discrepantie en sommige culturen, gemeenschappen en levensstijlen worden nauwelijks gedocumenteerd en worden nauwelijks vertoond op het publieke forum."
5. Dit essentialistisch discours rond culturele diversiteit veroorzaakt een **kwantitatieve** benadering van diversiteit. Aangezien culturen worden opgevat als afgesloten entiteiten, die geen verwantschap hebben met andere, lijkt de stap naar een beleid gefocust op het

tellen van mensen met een bepaalde kleur, van een bepaalde culturele of etnische origine niet ver. Dit is echter een bijzonder kwalijke consequentie en brengt ons dichterbij de paradox die kenmerkend is voor het discours over culturele diversiteit. Volgens Hans Beerekamp⁷ leidt het via kunstmatige beoordeling, contingentering of nivellering privilegeerden van niet-dominante groepen snel tot een nog groter maatschappelijk isolement.

In die zin gaat deze essentialistische opvatting van cultuur in tegen de principes die ten grondslag liggen van de ontwerpconventie van de UNESCO. De culturele organisatie van de Verenigde Naties, de UNESCO, publiceerde een invloedrijk rapport van de wereldcommissie over cultuur en ontwikkeling, met de titel "*Our creative diversity*"⁸. Interessant is het verband dat gelegd wordt tussen **creativiteit** en diversiteit. In november 2001, in de nasleep van 9/11 lanceerde de UNESCO een universele verklaring van culturele diversiteit. Deze verklaring gaat uit van principes en verbanden tussen diversiteit en basisrechten, democratie, dialoog en ontwikkeling. Deze verklaring is gebaseerd op het concept van "diversiteit". Ze bevestigt dat pluraliteit het noodzakelijke reservoir is voor vrijheden; dat cultureel pluralisme het politieke antwoord is op de feitelijke diversiteit in de samenleving, en dat een dergelijk pluralisme onscheidbaar is van een democratisch kader: vrijheid van expressie, media pluralisme, multilinguïsmen, gelijkwaardigheid van toegang voor alle culturele voor artistieke uitingen, wetenschappelijke en technologische kennis en de mogelijkheid om aanwezig te zijn in de middelen van uitdrukking.

De UNDP (United Nations Development Programme) heeft in 2004 een rapport uitgebracht getiteld: "*Cultural liberty in today's diverse world*" onder leiding van Sakiko Fukuda-Parr.⁹ De titel van het rapport verwijst naar een brede definitie van cultuur en diversiteit. Volgens het rapport moet iedereen de vrijheid hebben zijn eigen cultuur (i.e. taal, godsdienst, levensbeschouwingen, etc.) te beleven en hierin gerespecteerd worden: "*Cultural liberty is a vital part of human development, because being able to choose one's identity – who one is – without losing the respect of others or being excluded from other choices is important in leading a full life. People want the freedom to practice their religion openly, to speak their language, to celebrate their ethnic or religious heritage without fear of ridicule or punishment or diminished opportunity.*"

De paradox omtrent culturele diversiteit komt echter ook in dit onderzoek tot uiting: het rapport stelt dat diversiteit een bron voor duurzame ontwikkeling kan zijn alleen in een context waarin diversiteit voortdurend wordt gevoed en getest door een constante interculturele uitwisseling.

---

⁷ Hans BEEREKAMP, 2003. *De kunst van het kiezen*, uitgegeven door: Rotterdamse Kunststichting, de Phenix Foundation en de Boekmanstichting

⁸ UNESCO, *Our creative diversity*, Parijs, 1995.

⁹ United Nations Development Programme, *Cultural liberty in today's diverse world*, 2004

Echter, het eenvoudig toelaten of zelfs bevorderen van interactie volstaat niet. Door de machtsongelijkheid in de samenleving zal de rijke uiteraard meer van zijn culturele ontplooiing kunnen maken dan de arme, en dit zelfs ten koste van die arme. Dat vormt de crux van de paradox omtrent (culturele) diversiteit. Het is precies door deze machtsongelijkheid mee in het discours van diversiteit op te nemen dat de Raad voor Cultuur voorstelt een alternatief te formuleren op een mogelijke essentialistische recuperatie van het (goedbedoelde) discours over culturele diversiteit. De Raad adviseert daarom om het concept **diversiteit** te doen plaatsvinden in een breed en inclusief kader over **cultuur en democratie**. Dit breed kader is volgens de Raad de enige grond voor een cultureel divers cultuurbeleid. Dit advies gaat daarom uitdrukkelijk niet over hoe het etnisch-culturele als een cel uit de samenleving wordt gelicht. Het stelt de vraag naar een integraal denken omtrent culturele diversiteit als een basisambitie voor een democratische politiek. Het ziet de openbare culturele sector als de buitenste schil van een beleid, als een instrumentarium van en voor de democratie dat hierin een wezenlijke taak heeft. Het stelt een hedendaagse visie op integrale diversiteit voor die de voornaamste uitdaging kan zijn voor deze openbare culturele sector.

Het was Einstein die zei: *"You can't solve a problem with the same thinking that created the problem"*. Als we op een 'betere' manier willen samenleven moeten we vooral zoeken naar een 'nieuw mentaal model'. Dat doen we door ons steeds opnieuw af te vragen wat de sturende principes kunnen zijn in een maatschappijordening die alle kansen wil bieden voor de diversiteit die we in ons samenleven herkennen.

2. Het culturele in Europa als dynamisch omgaan met betekenisgeving

In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op het concept "cultuur" en "het culturele" gecontextualiseerd binnen het Europese veld.

In een studie die de vakgroep vergelijkende cultuurwetenschappen van de Gentse universiteit recent maakte¹⁰, werden een aantal insteken gegeven die een basis kunnen vormen om een verharde multiculturaliteit te vermijden. Zo stelt deze studie dat het 'exotiseren' van de kunstcreatie en -beleving van de 'andere' een vorm van musealiseren is: de kunstproductie wordt uit de actuele context gelicht en in een exotische samenhang gepresenteerd. Zo is de term 'Black Theatre' bv. een verzamelnaam voor verschillende etniciteiten. In de meeste theaterproducties die daarmee worden bestempeld, wordt er echter niet zozeer expliciet een 'etnische' cultuur beleefd; wel de eventuele confrontatie van oude herinneringen met de 'moderne' grootstad. Dergelijke adjectieven ('zwarte' kunst, 'etnische' kunst ...) plaatsen deze

¹⁰ De Krook, Kunstenforum van de Vlaamse Gemeenschap. Studierapport in opdracht van VZW Forum, door Vakgroep Vergelijkende Cultuurwetenschappen, Universiteit Gent o.l.v. Prof. Dr. Rik Pinxten. 2001.

kunstproducties dan ook onterecht in een historisch-reducerend kader. Werkelijk 'respect' hebben voor de 'ander' betekent meer dan er enkel voor 'openstaan': het impliceert dat men de ander in staat acht dynamisch en innovatief te zijn.

De studie maakt gebruik van een ander kader dan dat van "multiculturaliteit". Terwijl multiculturaliteit betekent dat verschillende culturen naast elkaar leven, staat interculturalisering voor de vaardigheid om met verschillende culturen om te gaan. De studie kiest voor deze inzet als sleutel. Ze beschouwt hem als een leerproces en dat wordt benadrukt door een werkwoord te gebruiken: **interculturaliseren**. Het verwijst naar het opzetten en stimuleren van processen binnen organisaties, diensten, artistieke praktijken, waarbij de diversiteit ten volle tot haar recht komt. Interculturalisering stimuleert het werken vanuit een duidelijke visie op diversiteit die gebaseerd is op nauwkeurige en voortdurende observatie van de regio, de zorg voor interactie met en inbreng van diverse groepen in de operationele programma's, producten en diensten. Interculturalisering in deze zin brengt diversiteit bewust binnen in de organisatie omdat het een meerwaarde geeft, zij waardeert de verscheidenheid en probeert die weerspiegeld te krijgen in activiteiten, producties, team en bestuur.

Door de globalisering wordt dit leerproces van interculturaliseren geïntensifieerd en vallen van oudsher aangenomen oriëntatiepunten weg als zekerheden. Mondialisering, stelt de Gentse studie, genereert bepaalde homogeniseringsprocessen maar tast evenzeer de vanzelfsprekendheid van eens geïstitutionaliseerde culturele verdichtingen zoals de natiestaat aan. Er treedt bijgevolg een herstructurering op *van relaties van betrokkenheid en distantie tussen maatschappelijke groepen. Dat zowel op het nieuwe (inter-)nationale als op het oude regionale schaalniveau*. Interculturaliseren is voor de onderzoekers precies dit proces dat door zijn zorg voor interactie leert om te gaan met diversiteit, op lokaal en globaal vlak.

Door de invoering van deze notie wordt ook een tentatief antwoord geformuleerd op wat Zana Aziza Etambala op het colloquium ter voorbereiding van dit advies naar voor schoof als de uitdaging voor het Westen, waar meer en meer diverse culturele gemeenschappen wortel schieten. In de koloniale maatschappij bestond er geen gemeenschappelijkheid. Er waren twee gemeenschappen, die van een kleine dominerende blanke minderheid en die van een grote gedomineerde zwarte meerderheid, die in een "superpositie" maar ook in een "juxtapositie" leefden. "Hoe kan men deze verhoudingen nu hier overstijgen?", vraagt Etambala, waarbij hij meer interesse en meer kennis over de wederzijdse beeldvorming en representaties als een eerste aanzet ziet.

Pierre Bourdieu¹¹ stelt dat cultuur niet in een machtsvrije ruimte bestaat. Ook in de wereld van de kunsten en cultuur zijn smaakvoorkeuren het gevolg van sociale, economische of maatschappelijke structuren en zijn mechanismen van uitsluiting, macht en onderdrukking operatief. Volgens Bourdieu is het via cultuur dat dominante groepen in onze samenleving hun machtspositie vormgeven en bestendigen. Het al dan niet hebben van "goede smaak" is niet iets dat je kan verwerven, maar dat via opvoeding in welbepaalde milieus circuleert: het gaat hier dus over een onzichtbare macht. Waar Bourdieu vooral de nadruk legt op de kunst en culturele dominantie van de hogere middenklasse op de arbeiders, zou dezelfde analyse toegepast kunnen worden op gender en etnische dominantie. Factoren als politieke en economische macht en de toegang tot netwerken kunnen bepalend zijn in de keuzes voor bepaalde kunstenaars en kunstwerken. De Raad voor Cultuur neemt deze kritische houding ten aanzien van machtsverhoudingen en conceptualisering mee in zijn omschrijving van cultuur.

Er bestaan honderden definities van **cultuur**. In navolging van historicus Peter Burke, zou men cultuur kunnen omschrijven als "systemen van gedeelde zingeving, opvattingen en waarden, en de symbolische vormen (performances, artefacten) waarin deze uitgedrukt of belichaamd zijn."¹² Interessant is de aanscherping die E.P. Thompson in zijn boek "*Customs in Common*" aanbrengt om eventueel te rooskleurige of esthetiserende visies op cultuur te vermijden.¹³ Hij suggereert een visie op cultuur als reservoir van diverse hulpbronnen en uitwisselingen, maar ook als arena's voor conflicten die sterk onderhevig zijn aan allerlei vormen van externe druk. Hiermee pleit hij onder meer voor het "in context" benaderen van culturele fenomenen, bijvoorbeeld in een sociaal-economische context, van machtsprocessen, conflicten en ongelijkheid. Tegelijkertijd benadrukt hij ook het potentieel om antwoorden te vinden of in te gaan tegen negatieve effecten van die processen, dank zij de aanwezigheid van vele alternatieven. Ook hier is de schaal weer belangrijk om te zien hoe "culturele diversiteit" en wat ermee samenhangt functioneert, of men deze contexten als mondiaal, Europees, nationaal, lokaal of in een combinatie van de voorgaande referentiekaders benadert.

De Raad voor Cultuur benadert **het culturele** daarbij als een dimensie in de maatschappij. Het is belangrijk om dit te benadrukken, omdat het begrip cultuur sinds het midden van de twintigste eeuw toenemend in ons woordgebruik opduikt om een "aparte categorie" aan te duiden die zich tot een essentie of een eenheid lijkt te verharden, als een zachtere versie van nationalisme. We moeten daarom voorzichtig met deze interpretatie van cultuur (in de zin van "een cultuur", "x culturen", enz.) omspringen. We gebruiken hier daarom liever het culturele als kwalificerende term, die duidt op betekenisgevende aspecten van menselijk bestaan in een

¹¹ Pierre BOURDIEU, *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris, Ed. de Minuit., 1979.

¹² Peter BURKE, *Volkscultuur in Europa 1500-1800*, Amsterdam: Agon, 1990 (vert.)

¹³ E.P. THOMPSON, (*Customs in common*, The New Press, New York, 1993.

maatschappelijke samenhang, niet in de betekenis van 'een cultuur'. In Vlaanderen is de democratisch vormgegeven maatschappelijke structurering die van een bevolking die leeft in twee gewesten – iedereen in Vlaanderen en de op de Nederlandse taalrol ingeschreven inwoners van het Brussels gewest – binnen een federale staat. Het democratisch verkozen bestuur van de Vlaamse Gemeenschap is verantwoordelijk gesteld voor het cultuurbeleid dat deze bevolking betreft. Voor Brussel kan ze daarbij enkel verantwoordelijkheid nemen voor een Vlaams cultuurbeleid, in Vlaanderen kan worden nagedacht voor een cultuurbeleid voor Vlaanderen. Dat is het referentiekader van waaruit we onze argumentatie opbouwen, in het volle bewustzijn dat “het culturele” kan worden benaderd vanuit diverse perspectieven, op diverse schalen en refererend aan verschillende figuraties (van lokale gemeenschappen tot de wereldgemeenschap).

Deze betekenisgevende aspecten bestaan niet als een onomstotelijk gegeven. Ze worden gemaakt, verder gezet en hermaakt door mensen in hun omgang met elkaar. Deze omgang leidt tot het ontstaan en steeds opnieuw herbevestigen van groepen en gemeenschappen. Het culturele bestaat in een veranderlijk samenspel tussen dissensusvorming en consensusvorming omtrent betekenisgeving en waardering, een samenspel tussen hoe mensen zich tot elkaar verhouden door hun verschil in betekenisgeving tegenover elkaar uit te spelen of een gemeenschappelijkheid in die betekenisgeving op te zoeken. Liever het culturele dan cultuur om deze dynamische zoektocht naar betekenisgeving te benadrukken.

Het culturele is zo de dimensie in de maatschappij die een omgang zoekt met de diversiteit, met wat niet gevat, gesystematiseerd, beheerd kan worden. Het culturele betreft dan zowel het religieuze als het particuliere, en de benadering van ervaringen in hun specificiteit. In Europa draagt dit culturele sinds de verlichting ook de betekenis van de ambitie tot het willen begrijpen en hiervan een basis te maken voor het publieke domein.

Het onderscheid zelf tussen de verschillende dimensies in de maatschappij, waarbij de culturele er één is, naast de economische en de politieke, is een Europese constructie. Dergelijke onderscheiden maken deel uit van de maatschappelijke ambitie om tot meer inzicht te komen, hetgeen de kern is van de ‘verlichting’.

Het leverde de Europese maatschappijen de mogelijkheid om het culturele te gaan zien als een relatief gegeven, dat los van de omstandigheden kon worden doorgedacht. Cultuur werd *maakbaar*. Ze kon worden geherorganiseerd zoals na de Franse revolutie gebeurde, ze kon uit haar eigen bronnen putten zoals het eind van de negentiende eeuw dat zocht te doen met de neostijlen en het eclecticisme, ze ging zich op steeds bewustere wijze uitzetten met andere culturele uitingsvormen. Ze kon bewust van tradities afwijken of hen recupereren en variëren. Ze kon ook

projecten ontwikkelen om cultuur van de grond af te herdenken. Het culturele was niet langer een gegevenheid, maar een denkbare en herdenkbare ruimte, een ruimte die diversiteit als een basisinzet heeft. De maatschappij stelde daarbij verwachtingen aan zijn burgers, de burgers aan hun maatschappij. Het emancipatieproject van de moderniteit was een feit.

Het is vanuit deze ambitie in de Europese traditie dat de Raad voor Cultuur vertrekt; de interculturalisering dient gestoeld te zijn op het culturele als een ambitie van het willen begrijpen, van het ingaan op diversiteit. *Culturalisering* kan dan ook als de hoofddoelstelling worden gezien, waaruit de rest volgt.

3. De openbare culturele sector als een democratisch emancipatieverhaal

In dit hoofdstuk wordt de openbare culturele sector gesitueerd binnen de ontwikkeling van de Europese democratieën.

In de **emancipatorische** beweging van het culturele in Europa heeft onze maatschappij vanaf het eind van de negentiende eeuw een openbare culturele sector belangrijk geacht. Van deze openbare culturele sector verwachtte men dat hij bewust omging met de waarden in deze maatschappij, dat hij de cultuur herijkte. Een kritische praktijk ging daarbij hand in hand met een wens tot operationalisering: dissensusvorming en consensusvorming waren complementaire polen in een zoeken naar zingeving. Deze openbare sector voorzag enerzijds in een socio-culturele werking, die van onderuit cultuur wil inbedden zoals de volkshogescholen dat ambiëren, anderzijds in referentie-instellingen die als vuurtorens voor de bevolking gedacht werden, als tankstations voor cultuur.

Waar in de doorzetting van de emancipatie - in de naweeën van de jaren '60 - de grote verhalen werden ondergraven die lang als een ideologische fundering voor de maatschappijvorming dienden, is de openbare culturele sector er niet in geslaagd daaraan een werkzaam vervolg te geven. Er bleef veel goeds gebeuren maar de ambitie van werking als sleutel voor het actieveld om de maatschappij daadwerkelijk te veranderen, raakte verloren. De "gevestigde" culturele sector werd meer op zichzelf betrokken en werd minder de ontwikkelingsruimte van en voor de maatschappij. Aan zijn randen kon hij zich nog wel verdiepen, vaak om dan vervolgens door de gevestigde sector te worden geabsorbeerd.

De socio-culturele sector kon minder dan voorheen geloven in de emancipatorische speerpuntfunctie van zijn sociale actie en verloor tegelijk aansluiting bij de polsslag van de ontwikkelingen. De vuurtorens werden tot op grote hoogte ivoren torens die rond hun eigen werking gingen draaien, zonder veel aandacht voor de effectieve impact ervan.

Het streven naar autonomie van de moderniteit implodeerde tot zelf-referentialiteit in het postmodernisme, hoezeer de context daar ook werd gethematiseerd. De maatschappelijke drive die de moderniteit zijn motoriek gaf, werd als naïviteit verdacht bevonden, de – inderdaad ook tot cliché verworpen – maakbaarheidgedachte werd naar de prullenmand verwezen. Volksverheffing, de verhoging van culturele competentie, of emancipatorische inzetten werden als paternalistisch afgedaan. Met hen vielen ook de sterkste impulsen weg om maatschappelijk pro-actief te blijven. Hooguit kon nog de menigte van onderuit tot spontaan initiatief komen, zoals bij de nieuwe sociale bewegingen.

De Raad voor Cultuur voerde in zijn advies omtrent de beheersovereenkomst van de VRT een onderscheid in tussen het **brede cultuurbegrip en het engere** gebruik ervan dat veelal in cultuurpolitieke termen wordt gemaakt, cultuur als alle uitingsvormen waarin bewust een omgang wordt gezocht met betekenissen. Het is binnen het tweede, engere gebruik dat de openbare culturele sector kan worden gelezen. Ons democratisch bestel hecht traditioneel aan deze "bewustwordende" eigenschap en ondersteunt deze uitingsvormen. De cultureel-maatschappelijke ambitie die door het beleid vaak als 'verhoging van de culturele competentie' wordt gelabeld, formuleerde de Raad in dit advies in een meer minimale maar realistische ambitie, namelijk om de hele bevolking zoveel mogelijk in direct contact te blijven brengen met de volledige breedte van mogelijke codes, inhouden en contexten. Als deze minimale ambitie wordt opgegeven, geven we onze maatschappij op en kiezen we voor een dual systeem.

We bepleiten dan ook een beleid dat aanmoedigt om een **inclusieve** visie en praktijk in de culturele sector te bevorderen. Dat wil zeggen dat het beleid visies en praktijken aanmoedigt gericht op de feitelijk diverse bevolking in al haar diversiteit. In onze Europese, postkoloniale en Vlaamse traditie impliceert dit dat we **reflexief** te werk gaan, dat wil zeggen onszelf bewust en steeds open of vernieuwend denken in een historische, een lokale en een geopolitieke context en op grond daarvan onze strategieën veranderen. Culturele initiatieven kunnen dan niet eenvoudig bevestigend of continuerend zijn, maar moeten bekeken worden op hun ambitie om bewust en gender-, religie-, tijds- en contextgevoelig met de ervaringswereld om te gaan. De overheid heeft hier een belangrijke plicht om de initiatieven te steunen die vanuit deze optiek handelen, en kan aan de andere kant aan de markt overlaten wat continuerend en op een laag bewust niveau aan culturele initiatieven aangeboden wordt. Als de overheid die bewust wordende en reflexieve inzet niet promoot, dan wordt de marktcultuur in haar bevestigende aard de enige aanbieder van publieke culturele initiatieven.

4. Diversiteit als een maatschappelijke werkelijkheid en cultureel politieke wenselijkheid

In dit stuk wordt de notie diversiteit in een hedendaagse democratische werkelijkheid geformuleerd, door het concept inclusief, relationeel en cultureel te benaderen.

De emancipatie is voor een deel geslaagd. Mensen kunnen nu - op zijn minst in principe - meer keuzes maken op meer gebieden dan ze ooit voorheen konden. Mensen claimen diversiteit voor zichzelf. De monoculturaliteit is een fictie die wordt beleefd vanuit zeer particuliere perspectieven waarbij de meest uiteenlopende levensvisies en gedragspatronen naast elkaar bestaan en zichzelf als referentie nemen. De mogelijke genderprofielen, levensbeschouwelijke opvattingen, samenlevingsvormen, opvoedingswijzen, werk- en vrijetijdskeuzes, historische en geografische situeringen, toekomstperspectieven ... alle aspecten van het leven zijn maximaal opengetrokken.

- Het individu is een dynamisch gegeven met vele verbindingen. Diversiteit kan niet meer begrepen worden als het naast elkaar voorkomen van mensen en groepen met culturele eigenheid, of "essenties". Diversiteit dient eerst en vooral te worden gevat via de idee van **"diversiteit IN elk van ons"**. We zijn steeds nadrukkelijker zelf een samenstelling van vele identiteiten, die we o.a. in culturele vormen en initiatieven uitdrukken: eten, kledij, interieurinrichting, mediabeleving, historische en geografische situering, toekomstperspectief ... Dit is voor elk van ons divers samengesteld en verandert ook doorheen ons leven. Zo maakt het UNDP-onderzoek *"Cultural liberty in today's diverse world"*¹⁴ op zeer efficiënte wijze brandhout van een aantal mythes die circuleren omtrent de zogenaamd kwalijke gevolgen van het bevorderen van diversiteit in de samenleving. Een voorbeeld: wat met de mythe die stelt dat de etnische identiteit van mensen in competitie gaat met hun verbondenheid aan de staat, dat er dus een spanning zou bestaan tussen het erkennen van diversiteit in de samenleving en de cohesie van de staat. Nonsens, stelt het UNDP rapport: elk individu kan zich identificeren met verschillende groepen omdat zij/hij een identiteit van burger, gender, taal, politiek, religie, historische en geografische situering, toekomstperspectief etc. beleeft. Identiteit bevat verder het element van de keuze: individuen kunnen binnen die verschillende deelidentiteiten kiezen waaraan prioriteit te verlenen.
- De opvattingen over inclusie en "diversiteit IN elk van ons", geven een denken weer dat zich internationaal begint te kristalliseren. De antropoloog Clifford Geertz¹⁵ en de Canadese politieke filosoof over

¹⁴ United Nations Development Programme, *Cultural liberty in today's diverse world*, 2004

¹⁵ Clifford GEERTZ (2000). *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey.

multiculturalisme en moderniteit Charles Taylor¹⁶ bepleiten om het begrip "diversiteit TUSSEN mensen en groepen" te complementeren met "diversiteit IN mensen en groepen". Zo worden ook **groepen** als vitale dynamieken gekarakteriseerd. Zij kunnen mobiliseren. Er wordt maximaal aandacht gegeven aan het in elkaar verweven zijn van groepen. De diversiteit tussen mensen en groepen wordt gecompliceerd door allerlei partiële mogelijkheden van gemeenschappelijkheid.

In een **gemeenschap** is deze veelvoudigheid hoe dan ook een gegeven. Er spelen in een gemeenschap verschillende waardensystemen naast elkaar, zoals de Franse sociologen Boltanski en Thevenot aantoonde in hun werk "*De la justification. Les économies de la grandeur*"¹⁷. Daarin worden zes verschillende "gemeenschappelijke werelden" onderscheiden: die van de inspiratie, van het huiselijke, van de opinie, van het civiele, van de handel en van het industriële. Vanuit gemeenschappelijke basisprincipes in elk van die werelden – het "concurrentiële" voor de handel bijvoorbeeld – worden daarin overeenkomsten gevonden. In elk van deze "werelden" zijn er andere criteria die iets "groot" maken, of "waardig", andere manieren waarop een oordeel wordt uitgesproken, andere soorten relaties die belang hebben ...

- Het is volgens de Raad cultuurpolitiek belangrijk om niet enkel te denken in termen van diversiteit IN mensen, maar ook in termen van **diversiteit UIT mensen**. Zo wordt diversiteit niet enkel een voortdurend gegeven maar ook een na te streven respect voor de eigenheid die mensen in een maatschappij inbrengen. Een eenvoudige manier om dit te stimuleren, is om mensen principieel nooit als vertegenwoordiger van een groep te zien, maar het aan hen over te laten om eventueel een engagement voor tradities en andere identificatiemogelijkheden als particuliere (culturele, religieuze, gender, historische en geografische situering, toekomstperspectieven ...) uitingen *op zich te nemen*. Ze doen dat op hun manier en zetten zo zowel de tradities voort als dat ze nieuwe rijkdom in de maatschappij inbrengen.

Is het om te beginnen niet vooral zaak om de autonomie die mensen voor zichzelf claimen, terug meer symmetrisch te gaan benaderen, met opnieuw een grotere aandacht voor verhoudingen die de referenties naar de andere kwalitatief maken? "Nieuwsgierigheid" of "openheid" staan diametraal tegenover het passieve idee van "tolerantie". Door diversiteit niet enkel IN mensen te begrijpen maar haar ook UIT mensen te ambiëren, breken we weg van een overheid

---

¹⁶ Charles TAYLOR, *Two Theories of Modernity. Alternative Modernities*. D. P. Gaonkar (ed.). Durham, NC, and London, Duke University Press (2001 [1995]): 172-196.

¹⁷ Luc BOLTANSKI & Laurent THEVENOT. *De la justification. Les économies de la grandeur*, Paris, Galimard, 1991.

die criteria van indeling oplegt. We streven naar een denken over de manieren waarop mensen hun onderlinge relaties vormgeven en hoe ze zich daarin positioneren. Deze kwaliteit van diversiteit UIT kan in alle aspecten van de culturele bedrijvigheid worden gestimuleerd. Bijvoorbeeld: de diversiteit UIT mensen kan ook in een omgang met cultuurobjecten worden bekrachtigd.

- In het verlengde daarvan kan men ook **diversiteit UIT groepen** naar de maatschappij toe waarderen en stimuleren. De vitale dynamieken die groepen zijn, zijn geen problemen die een plaats dienen te krijgen, het zijn mogelijkheden om de maatschappij te verrijken. Ze beslissen zelf of en hoe ze dat willen doen, maar ze kunnen er om te beginnen wel toe worden uitgenodigd. Groepsvormingen en gemeenschapsvormingen worden in het verlengde hiervan een mogelijkheid om deze diversiteit te bekrachtigen. Ze zijn een referentieveld van waaruit mensen culturele uitingen opnemen. Ze maken het mogelijk dat mensen de diversiteit in zich versterken en deze weer uitdragen.

Diversiteit wordt verhoogd door een ingaan op vele niet-exclusieve groepsvormingen. De onvruchtbare of/of discussies dienen te worden vervangen door een cultivering van en/en verhalen. Om Vlaanderen zelf als voorbeeld te nemen: de Vlaamse Gemeenschap is het niveau waarop onze democratie de verantwoordelijkheid legde voor cultuur. Als de regio deze verantwoordelijkheid integraal opneemt, articuleert zij niet enkel zichzelf maar ook regiovormingen die er complementair mee zijn, van de stedelijke of provinciale particulariteiten over "België" of de bijzondere banden met het katholieke zuiden van Nederland of Frans-Vlaanderen, de taalgemeenschap met Nederland, de Benelux of de Bourgondische Kreitz, tot Europa. In een dergelijke multiregionale omgeving kunnen personen zich veelvuldig thuis voelen.

Net zo ervaren we onszelf als lid van vele groepen (familie, beroep, kerk, sport, enz.), en worden die verbanden minder dan voorheen gezien in één gemeenschap die hen structureert, weze het de dorps- of stadsgemeenschap, weze het de natiestaat.

Diversiteit wordt dus een intrinsiek gegeven waarbij groepen en gemeenschappen als referentievelden dit gegeven kunnen articuleren en versterken. Groepen en gemeenschappen kunnen zich hiervan bewust tonen en daardoor zowel een referentieveld als een ontwikkelingsveld zijn.

Diversiteit wordt zo noch het opdelen van een maatschappij in deelgroepen, noch een willekeurige variatie. Het wordt een manier waarop een democratische maatschappij zoekt naar het maken en accepteren van onderscheiden zonder dat deze tegenover elkaar worden uitgespeeld in

machtstermen. Diversiteit wordt dan niet iets wat "getolereerd" moet worden, maar het avontuur waarin een maatschappij zich goed kan voelen. Een culturele benadering, zoals de Raad voor Cultuur die voorstaat, zoekt het bewustzijn te verhogen van betekenisgevende aspecten van menselijk bestaan op een inclusieve manier: in dit verhaal gaat het niet hoe "zij" hun achterstallige positie kunnen verbeteren, maar hoe "wij" een samenleving uitbouwen waarin dynamisch naar betekenisgevende interacties wordt gezocht.

5. Adviezen en vragen aan het Vlaams Parlement

Omdat de Raad een hedendaagse omgang met culturele diversiteit ziet als een van grootste uitdagingen waarvoor onze gemeenschap nu staat, richt hij zich eerst en vooral tot het parlement. Hij vraagt dat het parlement een grond legt voor een omgang met diversiteit tussen, in en vanuit mensen en groepen als een mogelijkheid voor onze maatschappij. De Raad ziet een discussie met het oog op de actualisering van het cultuurpact als een aanzet hiervoor, maar pleit ervoor om deze discussie binnen een bredere horizon te voeren.

De Raad voor Cultuur vraagt aan het Vlaams Parlement om een discussie ten gronde te initiëren over de culturele werking in onze maatschappij.

De Raad meent dat een helder en constructief begrippenkader over de basisambities van onze democratie zich opdringt en dat het Vlaams Parlement de juiste plaats hiervoor is, omdat cultuur in België gefederaliseerd is. Deze democratische ambities kunnen volgens de Raad voor Cultuur niet enkel politiek en economisch maar ook cultureel zijn, met sterke nadruk op inclusie en diversiteit.

De vraag naar een benadering van de cultuurpactwetgeving kan hiervoor een aanleiding vormen. De Raad voor Cultuur meent dat het wenselijk is om niet te wachten tot de cultuurpactwetgeving gefederaliseerd is, maar om nu reeds een actualiseringsdiscussie en een nieuw begrippenkader in het parlement te bespreken en goed te keuren.

6. Adviezen en vragen aan de minister van cultuur

De Raad voor Cultuur gaat niet akkoord met de stelling van de minister dat "de geringe aanwezigheid van etnisch-culturele minderheden binnen de overheid, de steunpunten en in het gesubsidieerde veld ... noodzaakt ... het traject in een eerste fase te focussen op etnisch-culturele diversiteit". Dan wordt enkel aan symptoombestrijding gedaan, nu dit symptoom na het vorige en voor het volgende. De Raad waardeert de focus van de minister op etnisch-culturele diversiteit. De Raad vindt echter dat in de aanzet deze bijzondere focus en de bredere beleidsinzet nog op een verwarrende wijze door elkaar liepen. De aandacht voor "diversiteit" als dusdanig, "alle groepen in de samenleving", "interculturaliteit" en

“minderhedenbeleid” dreigen elkaar voor de voeten te lopen. De Raad suggereert daarom het beleid omtrent etnisch-culturele diversiteit afzonderlijk als een impulsbeleid te articuleren en er een afzonderlijk traject voor op te zetten met duidelijke operationele doelstellingen en een beperking in de tijd. De Raad stelt voor dit ook correct te benoemen als een impulsbeleid omtrent etnisch-culturele achterstelling.

De Raad vraagt dat de minister nu meteen verder gaat. De belangrijkste conclusie uit de terechte probleemstelling van de minister kan zijn dat het cultuurbeleid en de openbare culturele sector te weinig pro-actief gericht zijn op diversiteit, terwijl net zij dit zouden moeten zijn en dat zowel de openbare culturele sector als het beleid wezenlijk - in hun kerntaken - tekort schieten. De Raad vraagt dan ook aan de minister om meteen aanzetten te zoeken voor een wij-beeld dat integraal op diversiteit gericht is. Culturele diversiteit kan dan de grond zijn voor het participatiebeleid dat de minister nastreeft. Het kan de reden zijn om zowel het beleid als de sector te herdenken.

De Raad voor Cultuur vraagt de minister om meteen ook zijn wezenlijke ambitie omtrent culturele diversiteit krachtig door te zetten. De Raad juicht het initiatief van de minister toe om de meest inspirerende personen in binnen- en buitenland te zoeken voor gesprek en discussie en pleit ervoor dat dit nu gebeurt, parallel aan het zoeken naar concrete beleidsaanbevelingen rond etnisch-culturele diversiteit vanuit een stand van zaken binnen de sectoren.

De Raad stelt ook voor om meteen aanzetten van beleidsheroriënteringen te zoeken om het beleid in de richting van een prioritaire aandacht voor culturele diversiteit te heroriënteren.

6.1. Special practices:

Een beleid dat culturele diversiteit werkelijk ter harte neemt, vertrekt best van aandacht voor praktijken in het culturele landschap. Er worden verschillende innoverende initiatieven uitgewerkt maar ze zijn nog te weinig belicht en geanalyseerd. Voortdurend onderzoek dat is gericht op het analyseren van methodes, werkwijzen en strategieën in het veld van de cultuurmakers en kunstenaars is volgens de Raad aanbevolen, om praktijken te belichten en hun expertise te vertalen naar een aanstekelijk discours voor het veld.

Deze ‘special practices’ kunnen zowel groepen betreffen die niet enkel een referentieveld maar ook een ontwikkelingsveld vormen voor hun leden, als kunstenaars die op een eigenzinnige manier verschillende deelidentiteiten uitdragen, als instellingen die binnen hun organisatie de diversiteit stimuleren.

Een beleid zou vooral die initiatieven kunnen aanmoedigen die zo ondersteuning geven aan nieuwe mentale modellen, aan een begripsverschuiving.

6.2. Culturele diversiteit vanuit de wezenlijke inzet van de deelsectoren geformuleerd:

Het is wenselijk dat de minister ertoe aanzet dat de diverse deelsectoren aangeven hoe hun gebied vanuit diversiteit gestalte krijgt. Enkel zo kunnen vervolgens vergaande vragen worden gesteld over hun huidige organisatiemechanismen en kan worden gedacht aan een meer culturele werking.

De minister gaf de steunpunten het werken rond diversiteit terecht als een van hun expliciete opdrachten. De Raad voor Cultuur vraagt de minister verdere initiatieven te stimuleren waardoor het een hoofdfunctie van de verschillende steunpunten wordt om de aandacht voor diversiteit in alle aspecten van hun deelsector te monitoren, te stimuleren, en zichtbaar te maken, ook die dimensies van diversiteit die niet gericht zijn op etnisch-culturele minderheden maar die de intrinsieke culturele kwaliteit van de deelsector zelf uitmaken.

6.3. Een uitnodigend, op diversiteit gericht beleid naar groepen toe:

Het gaat er in een cultureel diversiteitbeleid niet om om zoveel mogelijk diverse invalshoeken te hanteren, dan is er geen sociaal verband meer. Een pro-actief beleid naar diverse groepen is wenselijk omdat groepen cruciale identificatiemogelijkheden bieden en als een hecht weefsel van gedeeltelijk gedeelde identificatiemogelijkheden onze maatschappij kunnen samenhouden. Als dusdanig zijn groepsvormingen cruciaal voor diversiteit in culturele zin, als samenlevingsvorming. Ze kunnen ook segregierend werken, bijvoorbeeld door etnisch-culturele initiatieven die mensen tot een monolithische positie bewegen of dwingen. Toch blijft het steeds aan groepen om zelf hun eigen interne structuur en hun naar buiten treden te bepalen. Een pro-actief beleid naar groepen is niet noodzakelijk in tegenspraak met respect hiervoor.

Een dergelijk beleid dient zich dan wel zeer omzichtig als een vragende partner en niet als een beslisser op te stellen. Waar culturele gemeenschappen het gevoel hebben dat hun eigen beslissingsruimte wordt aangetast, gaan ze zich oppositioneel opstellen en eerder verharderen. Het beleid zal dan ook niet normerend maar uitnodigend werken. Het zal ook zijn wensen formuleren en argumenteren. Daarom is het belangrijk een beleid naar om het even welk type groepen te kaderen in bredere beleidsopties, zoals een inzet voor inclusie, openheid, veranderings- en aanpassingsbereidheid. Dit beleid kan een andere vorm aannemen dan een klassiek subsidiebeleid. Het kan beleidsovertuigingen naar groepen formuleren en hen waarderen door deze overtuigingen; dat groepen zowel een referentieveld als een ontwikkelingsveld kunnen zijn, en dat uit hen de maatschappij verrijkt kan worden.

6.6. Een radicale keuze voor een culturele beleidsvoering:

De Raad voor Cultuur pleit voor een vergaand herdenken van de verhouding tussen de politiek en het openbare culturele veld waarbij procedures die ontleend zijn aan economische beheersmechanismen worden vervangen door verhoudingen die zijn gebaseerd op dialoog, onderhandeling en gedeelde inzetten.

Een beleid dat het echt meent met culturele diversiteit, zal deze inzet in zijn handelen volledig doortrekken. Een cultuurbeleid zal dan ook een cultureel beleid willen zijn.

Een dergelijk cultureel cultuurbeleid zal een radicale doortrekking van een diversiteitsdenken in de hele werking van openbare culturele initiatieven tot een absolute prioriteit maken.

Dit houdt ook in dat het zich ervan bewust is dat verwachtingen niet voorafgaandelijk in gestandaardiseerde verwachtingen en outputindicatoren kunnen worden geformuleerd zoals dat in de economie wel kan. Innoverende initiatieven worden nu in theorie gewaardeerd maar zijn in de praktijk gehandicapt omdat ze 'niet passen' in de regels.

Het cultuurbeleid kan met intentieverbintenissen werken met vervolgens een kritische monitoring, waarbij het beleid stimulerend en evaluerend werkt eerder dan te willen sturen en controleren. Het kan van openbare culturele organisaties een eigen invulling verlangen van de wijze waarop ze in hun organigram, organisatie, werking, publieksbereik en zelfs kwaliteitsbeoordeling de diversiteit verhogen.

Dit is een opzet dat wezenlijk anders is dan de historische groei van het Vlaamse cultuurbeleid dat net ging over gelijkschakeling – subsidiecriteria – als basis voor subsidiëring en als een invulling van een beleidsmatige objectivering.

6.7. Een breed debat met het oog op zelfreflectie van de openbare culturele sector:

De Raad voor Cultuur vraagt de minister van Cultuur om in het verlengde van de eerste conferentie die wordt gepland in februari, een sectoraal debat op te zetten over cultuur als diversiteit en de openbare culturele sector als een sector die de democratie in het leven heeft geroepen om een bewuste omgang met de omgangswijzen met deze diversiteit te stimuleren. De vraag van Antwerpen 93 was scherp: "Kan kunst de wereld redden?" Het is misschien tijd haar weer op te nemen en te vertalen in meer operationele vragen. Is enkel de mogelijkheid nog een cliché, bijvoorbeeld, of is het sinds lang de problematisering die het cliché is geworden? Kan er sprake zijn van engagement zonder dat dit uit de hele aanpak blijkt? Houdt het aanvaarden van openbaar geld ook een concreet democratisch engagement van die actoren in? Als dit zo zou zijn, met welke inzetten? Als de democratie een openbaar cultureel veld subsidieert, om bewust om te gaan met het culturele, dus met de waarden in een

maatschappij, mag ze dan van dit veld verwachten dat het deze hele, brede waaier van waarden herijkt? Dient de openbare culturele sector zich als deel van de overheid niet als een deel van het beleid te zien, niet een van de drie machten maar een functie in dit beleid? Zoja, welke? Hoe kan de beleving van de betekenisomgevingen van kunst en cultuur worden omgezet in een horizon van leefbaarheid?

Bibliografie

1. Beleidsnota's en decreten

ANCIAUX, B., *Beleidsnota Brussel 2004-2009. Meer Brussel in Vlaanderen en de wereld, meer Vlaanderen en de wereld in Brussel*, on-line beschikbaar op:

<http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/regering/beleidsnotas2004/anciaux/brussel.pdf>.

ANCIAUX, B., *Beleidsnota Cultuur 2004-2009*, on-line beschikbaar op: http://www.wvc.vlaanderen.be/cultuurbeleid/download/beleidsnota_cultuur_2004-2009.pdf.

Decreet houdende het stimuleren van een kwalitatief en integraal lokaal cultuurbeleid (13 juli 2001), on-line beschikbaar op: <http://212.123.19.141/cgi-bin/toonfiche.exe?nr=8725&tab=2>.

EUROPESE COMMISSIE (27/08/2003), *Towards an international instrument on Cultural Diversity*, on-line beschikbaar op: <http://www.vti.be/pdf/EuropeseCommissie.pdf>.

Samenleven in diversiteit. Gedeeld burgerschap en gelijke kansen in een kleurrijk Vlaanderen. Actualisering beleid t.a.v. etnisch-culturele minderheden: strategisch plan minderhedenbeleid 2004-2010. Goedgekeurd door de Vlaamse regering op 26 maart 2004, on-line beschikbaar op:

<http://www.wvc.vlaanderen.be/minderheden/minderhedenbeleid>.

UNESCO, *Our creative diversity*, Parijs, 1995.

UNESCO, *Universal Declaration on Cultural Diversity* (adopted by 31st Session of the General Conference of UNESCO, Paris, 2 November 2001), on-line beschikbaar op:

<http://www.vti.be/pdf/UniverseleVerklaringCultureleDiversiteit.pdf>.

VERENIGDE NATIES, *Human Development Report 2004. Cultural Liberty in Today's Diverse World*, on-line beschikbaar op: http://hdr.undp.org/reports/global/2004/pdf/hdr04_complete.pdf.

VLAAMSE ADMINISTRATIE, *Bijdrage Vlaamse administratie aan het regeerprogramma van de aantredende Vlaamse regering. Deel 7: Cultuur, Jeugd, Sport en Media*, on-line beschikbaar op: http://www.wvc.vlaanderen.be/cultuurbeleid/download/regeerbijdrage2004_beleidsdomeinCJSM.pdf.

VLAAMSE REGERING, *Regeerakkoord 2004. Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen*, on-line beschikbaar op: <http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/regeerakkoord/vlaamsregeerakkoord2004.pdf>

YILDIRIM, S. & TAGHON, S. (2005), *Leidraad bij de Opmaak van een Stand van Zaken m.b.t. Culturele Diversiteit voor de sectoren binnen Cultuur, Jeugd en Sport*.

YILDIRIM, S. & TAGHON, S. (2005), *Trajectvoorstel: naar een Actieplan Culturele Diversiteit voor Cultuur, Jeugd en Sport*.

2. Referentie literatuur

- BENNETT, T. (2001), *Differing diversities. Cultural policy and cultural diversity*, Straatsburg: Council of Europe Publishing.
- Beerekamp, H. (2003) De kunst van het kiezen, uitgegeven door Rotterdamse Kunststichting, de Phenix Foundation en de Boekmanstichting
- BRUSSELS KUNSTENOVERLEG, "Culturele diversiteit en stedelijke dynamiek (verslagtekst groeps gesprek 2, discussiedag 15/06/2004: visieontwikkeling over internationalisering, culturele diversiteit en kunsteducatie)", on-line beschikbaar op: http://users.skynet.be/brusselskunstenoverleg/pdf/discussiedag_15-06-04_culturelediversiteit.pdf.
- Boltanski Luc & Laurent Thevenot (1991). *De la justification. Les économies de la grandeur*, Paris, Galimard.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris, Ed. de Minuit., 1979.
- COOLS, J., DE KEPPEL M., NICOLAS, P. & TINDEMANS, K. (Eds.) (2001), *Cahier Culturele Diversiteit. Witte raven, zwarte schapen*, Brussel: Hoofdstuk 27 VZW.
- Geertz, C. (2000). *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics.*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey.
- De Krook, Kunstenforum van de Vlaamse Gemeenschap, studierapport in opdracht van VZW Forum, door Vakgroep Vergelijkende Cultuurwetenschappen, Universiteit Gent o.l.v Prof. Dr. Rik Pinxten. 2001.
- ELFFERS, A. (2001), *Culturele diversiteit in de podiumkunsten. Een praktisch onderzoek naar initiatieven in Nederland en de Verenigde Staten*, Zoetermeer: Ministerie van OcnW.
- HAFFOU, N. (2002), "Geen multiculturaliteit, wel multicreativiteit", in: *De Standaard*, 18/12/2002.
- HAFFOU, N. (2003), "Multicreativity: An Ethical stand to the Crisis of Multiculturalism", on-line beschikbaar op: <http://www.vti.be/cafecasa/pdf/Multicreativity.pdf>.
- JANS, E. (2004), "Hoezo, 'allochtonentheater'?", in: *Etcetera*, jg. 22, nr. 90, p. 9-11.
- LAVRIJSEN, R. (1999), *Culturele diversiteit in de kunst*, 's-Gravenhage: Elsevier Bedrijfsinformatie bv.
- OPSOMER, G. (Ed.), *City of Cultures*, Brussel: Vlaams Theater Instituut, p. 75-79.
- PINXTEN, R. (2003), *De artistieke samenleving. De invloed van kunst op de democratie*, Antwerpen: Houtekiet.
- Taylor, C. (2001 [1995]). "Two Theories of Modernity." *Alternative Modernities*. D. P. Gaonkar (ed.). Durham, NC, and London, Duke University Press: 172-196.
- Thompson, E.P. (1993) *Customs in common*, The New Press, New York.
- TRIENEKENS, S. J. (2004), *Urban Paradoxes: lived citizenship and the location of diversity in the arts*, Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit van Tilburg.